

Олег Клименко

ГРОШОВИЙ ОБІГ У ДИСТРИКТІ «ГАЛИЧИНА» ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

Тернопільська академія народного господарства

Перша світова війна, визвольні змагання в Україні та іноземна воєнна інтервенція виявили широкі можливості застосування окупаційних грошових знаків і їх заміників у якості джерела фінансування надзвичайних воєнних витрат. Не випадково набутий кайзерівською Німеччиною досвід воєнних емісій в Україні, Росії, Польщі та країнах Балтії попри порушення положень міжнародної Гаазької конвенції 1907 р. було взято на озброєння верхівкою III Рейху, яка розробляла плани підготовки і розв'язання нової тотальної війни.

Якщо під час Першої світової війни Німеччина й Австро-Угорщина в окупованих країнах широко застосовували свою національну валюту, то під час Другої світової війни використання власних національних валют воюючих держав на території окупованих ними країн знаходилося під заборобою або максимально обмежувалось. Для обігу у завойованих країнах, окрім місцевих грошей, які повністю чи частково зберігалися і використовувалися в платежах, насаджувалися грошові знаки спеціальних воєнних зразків, дозволених тільки для застосування за кордоном.

Тотальна за масштабами Друга світова війна з її невід'ємною складовою – економічною війною, в якій випуск грошей є одним з обов'язкових атрибутів воєнно-економічної політики з боку обох супротивних коаліцій, що вирішували різні, а часто й протилежні завдання, виявила принципово нові підходи до їх призначення та використання у воєнних цілях.

Воєнні гроші – це ті особливі грошові знаки, які випускаються у воєнний час однією державою (коаліцією держав) на території іншої країни (групи країн) з метою фінансування своїх воєнних й окупаційних витрат.

Воєнні гроші – це завжди інфляційні гроші, схильні до стрімкого знецінення. Їх емісія, як правило, зумовлює примусове і без відшкодувань вилучення значної частини прибутків населення і, як наслідок, його розорення.

Грошову політику німецьких окупантів у приєднаному в серпні 1941 р. до Генерал-губернаторства дистрикті «Галичина» визначали економічні реформи окупаційного режиму, здійснені у 1939-1941 рр. Блискавично окупувавши Польщу в ході вересневої

кампанії 1939 р., верхівка Третього рейху сподівалась отримати багаті трофеї, насамперед фінансово-банкнську систему держави. Однак їх чекала прикра несподіванка, оскільки вона була завчасно демонтована і зруйнована. Банк Польський, Емісійний банк та їх філії виявилися практично спустошеними, а банківська документація знищеною. Керівники вказаних банківських установ встигли емігрувати за кордон, організувавши й евакуацію золото-валютного запасу держави, резерву банківських білетів, цінних паперів, різних активів та кліше для виготовлення грошових знаків. [1]

Однак німецьким окупантам все ж вдалося захопити порівняно невеликий запас 100-злотових банкнот Банку Польського з датами емісій 2 червня 1932 і 9 листопада 1934, які вони незабаром впровадили в обіг з акцептом «*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*» («Генерал-губернаторство окупованих польських областей»). Трофейні грошові знаки інших номіналів не використовувались, оскільки обсяги захопленої валюти були незначні. [2]

Оскільки запас 100-злотових банкнот швидко вичерпався, верховне командування Рейху змушене було 23 вересня 1939 р. видати наказ про запровадження в окупованій Польщі 10-ти імперських кредитних кас (Краків, Кельце, Люблін, Новий Санч, Петрикау, Радом, Жешув, Торунь, Ченстохов і Варшава), які взяли на себе функції емісійного банку. За даними каталогу Сольнера, незабаром в обігу з'явилися білети імперських кредитних кас у рейхсмарках єдиного зразка (без оголошення дати емісії) номіналами 50 пфенінгів та 1, 2, 5, 20 і 50 рейхсмарок [3]. Вони використовувались недовго, очевидно, з 2 жовтня 1939 р. до 1 квітня 1940 р. [4].

Мабуть, для підвищення престижу цих воєнних грошей було оголошено про їх гарантоване забезпечення активами, що зберігалися в кредитних касах: вексями, чеками, валютою Рейху, іноземною валютою, казначейськими зобов'язаннями, а також товарними і цінними паперами, під котрі каси могли видати позики. Однак, насправді, окрім забезпечення воєнних марок фіктивними зобов'язаннями казначейства, справа далі не пішла.

Тривале використання грошових знаків імперських кредитних кас не входило в плани окупантів, оскільки планувалось їх впровадження на Сході під час шеститижневої кампанії проти СРСР. Окрім того, нацистський режим, використовуючи досвід габсбурзької національної політики, мав намір «порозумітися» з польським народом, відвівши йому певне місце у «новій Європі».

У зв'язку з цим, генерал-губернатор Ганс Франк своїм указом від 15 грудня 1939 р. заснував Краківський емісійний банк, котрий розпочав свою практичну діяльність 8 квітня 1940 р., впровадивши

в обіг банкноти вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 злотих з датою емісії 1 березня 1940 р. А 15 листопада 1940 р. в обігу з'явилась нова купюра вартістю 500 злотих, на якій була також проставлена дата емісії 1 березня 1940 р. [5].

Художнє оформлення цих грошових знаків Леонарда Совінського нагадувало довоєнні зразки банкнот Банку Польського, а також написи тільки польською мовою мали на меті продемонструвати повагу окупаційного режиму до польської історії, культури, традицій тощо, заспокоїти суспільну думку, відвернути її від стимулювання руху Опору і спрямувати в русло служіння «новому порядку». Через підписи на банкнотах президента банку Фелікса Млинарського (Młynarski) в народі краківські злоті отримали назву «млинарки». Хоч поряд з підписом Ф. Млинарського на грошових знаках був ще й підпис віце-президента банку Рудольфа Єндржейовського (J. Andrzejowski), його персону широкі народні маси залишили поза увагою.

Порівняно з довоєнними грошовими знаками нові банкноти з техніко-виробничого погляду мали спрощений вигляд. У всіх грошових знаків першого випуску були ідентифікаційні ознаки: серія, яка складалась з однієї літери латинського алфавіту, та семизначний номер. Передбачені й захисні елементи у вигляді філіграней, візерунків та штрихових зображень. На грошових знаках вартістю 1 і 2 злотих, окрім світлих та темних смуг, присутні водяні знаки «хрестики». Однак філіграні були доволі нечіткі і в процесі зношування грошових знаків ледь проглядались. Номінали 5, 10 і 20 злотих захищали хвилясті лінії з гострими зубцями, 50 і 100 злотих – геометричні фігури (чотирикутники). На маргінесі 500-златової банкноти поміщена філігрань – голова жителя Татрів у капелюсі. В народі цей грошовий знак називали «гураль». Окрім того, грошові знаки 2 і 5 злотих прикрашав так званий шотландський візерунок, який вважається додатковим елементом захисту. На маргінесі 10-златової банкноти знаходиться оливково-зелене зображення дівчини у святковому вбранні, характерне для краківського регіону, а на маргінесі 5, 20 і 50 злотих – графічне штрихове зображення чоловіка з лісництва біля Бяловіце.

Сюжет двозлатової купюри був запозичений з грошового знака тої ж вартості, емітованого 26 лютого 1936 р., та мав деякі доопрацювання. На ній зображено голову селянки з Центральної Польщі. П'ятизлатова банкнота має більш суттєві відмінності від аналогічної банкноти зразка 2 січня 1930 р. У медальйоні зображено голову дівчини, а внизу – візерунок у вигляді квіток та листя чортополоху.

Аверс банкноти вартістю 10 злотих із незначними доопрацюваннями здебільшого копіював банкноту цієї ж вартості зразка 20 липня 1929 р. Він містив дві символічні фігури з німбами.

Банкнота 500 злотих – головний об'єкт підробок з боку АК та кримінальних ементів.

Але у верхній частині замість візерунка поміщено звірячу голову з рогами, а внизу, замість польського орла, – складний візерунок. Зате реверс було оновлено повністю. У новій редакції він набув зображення пам'ятника на могилі Шопена у Варшаві.

Найбільшу схожість з довоєнними грошовими знаками має банкнота вартістю 20 злотих, сюжет

якої запозичений з аналогічної банкноти, емітованої 11 листопада 1936 р. На аверсі поміщено алегоричну фігуру «материнство»: молода жінка тримає на руках дитину, друга дитина біля її ніг милується квітами, праворуч від них – портрет молодого чоловіка.

Реверс містить зображення Вавельського замку, праворуч і ліворуч від якого дві алегоричні фігури – будівничого та історика. Водяний знак у вигляді портрета Е. Плятер, який був присутній на банкноті зразка 1936 р., замінили графічним портретом чоловіка з лісництва біля Бяловіце.

Віденська міжнародна установа з розпізнавання банкнот так описувала купюру вартістю 50 злотих: «Ліву частину аверса займає постать жінки, яка стоїть на постаменті. Права його частина – ідеальна чоловіча голова з кучерявим волоссям» [6].

Деякі дослідники вважають, що постать жінки – це зображення видатного польського борця за свободу Емілії Платер (1806-1831 pp.) [7].

На реверсі бони поміщено зображення палацу Тухалле в Кракові.

100-злотова банкнота теж нагадувала довоєнні зразки, якщо не враховувати появи на маргінесі графічного зображення короля Йоганна-Альбрехта (1492-1501 pp.). Окрім Кракова, вона, очевидно, друкувалась і в інших містах, про що свідчить різна насиченість кольорами серій «С» та «D».

Цілком оригінальними з цієї серії є тільки банкноти вартістю 1 та 500 злотих. Якщо купюра 1 злотого через мишастий колір не вирізняється якоюсь особливою художньою вартістю, то 500 злотих претендує на академічність. На ній зображений у медальйоні образ жителя гірських районів Татрів – «гураля». Ця

ж фігура повторюється на маргінесі у вигляді водяного знака. На реверсі – пейзаж «марево в Татрах».

Краківський злотий офіційно був уведений в обіг у дистрикті «Галичина» 25 серпня 1941 р., а 8 вересня того ж року він став законним платіжним засобом у регіоні. Радянські банкноти обмінювались в установах Краківського емісійного банку по курсу 5 рублів за 1 злотий. Після закінчення обмінної операції в імперський банк було передано 344 млн. радянських рублів [8]. Окупанти також планували вилучити у населення старі банкноти Банку Польського на суму 6 млн. злотих, однак ця акція з невідомих причин не була проведена. В якості розмінних фракцій краківського злогого в обігу залишались радянські монети вартістю 1 і 2 копійки, виготовлені з алюмінієвої бронзи, та цинкові окупаційні монети вартістю 1, 5, 10, 20 грошей та 50 грошей, виготовлені із заліза [9].

Друга й остання емісія Краківського емісійного банку, датована 1 серпня 1941 р., через певні технічні труднощі розтяглась у часі. 6 вересня 1941 р. в обігу з'явилися банкноти вартістю 1, 2 і 5 злотих, а 10 жовтня того ж року – 50 злотих. Останню банкноту з цієї серії номіналом 100 злотих впровадили в обіг лише 2 травня 1944 р. [10].

Причиною цієї емісії стала відчутна нестача грошової маси у зв'язку з інфляцією, а також недостатня захищеність від підробок банкнот першого випуску.

Усі дрібні номінали цієї серії були виготовлені в друкарні Краківського емісійного банку (*Zakłady graficzne Banku emisyjnego*). Інші номінали, як вважає німецький дослідник І. Бронерт, також друкували у Кракові, а можливо, і в інших містах. Достовірно відомо лише, що основний наклад 100-злотових банкнот виготовлено у Варшавській друкарні цінних паперів [11].

Порівняно з емісіями 1940 р. нові банкноти Краківського емісійного банку отримали додатковий захист. На грошових знаках 1 і 2 злотих замість світлих і темних смуг та «хрестиків» з'явилися водяні знаки у вигляді чотирикутників, а на грошових знаках 5 і 100 злотих – у вигляді подвійних ромбів.

У зовнішньому вигляді 50-злотової банкноти не відбулося радикальних змін. Лише на маргінесі штриховий портрет чоловіка з лісництва біля Бяловіце замінила аналогічна філігрань, і візерунок під портретом чоловіка в медальйоні набув іншої форми. Зате 100-злотова банкнота отримала нове оздоблення. З маргінесу аверса зник графічний портрет короля Йоганна-Альбрехта, щоб в новій емісії постати у якості філіграні. Надто строгі та похмурі коричневі відтінки злегка освітлили українськими національними кольорами

– жовтим та блакитним. У зв'язку з входженням Галичини до генерал-губернаторства, актуалізацією української проблеми, на реверсі банкноти помістили краєвид Львова.

Через те, що банкноти 500 злотих дуже часто підробляли, від їх подальшого друку вирішили відмовитись. Найбільш вдалі підробки здійснила лондонська фірма «Delague» на замовлення польського емігрантського уряду (про це мова йтиме далі).

Замість банкноти номіналом 500 злотих окупанти планували емітувати 1000-злотовку. З урахуванням посилення діяльності українського руху Опору вони мали намір поряд з польськими написами помістити ще й українські (кириличні) написи. Окремі німецькі дослідники вважають, що справа її розробки просунулась до виготовлення взірців [12].

Однак грошові знаки 1 і 2 злотих другої емісії продовжували мати серйозні недоліки в оформленні, тому час від часу йшло доопрацювання зовнішнього вигляду й удосконалення захисних елементів.

Імперський банк за дорученням Краківського емісійного банку повідомленням № 743 від 26 лютого 1944 р. оголосив про деякі зміни в друкуванні грошових знаків номіналом 2 злотих з датою емісії 1 серпня 1941 р.

В повідомленні зазначалось:

- нижні написи на лицевих боках банкнот наносять контурною фарбою більш чітко, оскільки до цього текст погано прочитувався;
- розміри літер, які означають серію, стали відповідати розмірам цифр семизначного номера (до цього літери серії були більші за розмірами, ніж цифри номера);
- підписи посадових осіб Ф.Млинарського та Р.Єндржейовського стали більш чіткі [13].

Віддруковані в новий спосіб банкноти отримали серійні знаки «AD», «AE».

Через невеликий проміжок часу вийшло нове повідомлення імперського банку за № 753, в якому мова йшла про зміни в серії та нумерації однозлотових банкнот з датою емісії 1 серпня 1941 р. Оголошувалось про відповідність у новому друці банкнот розмірів літер серії та цифр номера [14].

Окрім цього, відбулися деякі невеликі зміни шрифтів, особливо помітні при порівнянні цифр «3» та «4». Однозлотові купюри нового друку отримали літерні серії «BB», «BC», «BD» і т.д.

Аналіз грошових знаків вартістю 100 злотих другої емісії

свідчить про те, що і в них поступово відбувались окремі малопомітні зміни, про які німецькі власті офіційно не оголошували. Так, серія «А» мала розміри літер 4 мм, а серія «D» – 3,5 мм.

Восени 1944 р., коли майже вся територія України була звільнена від німецьких окупантів, імперський банк зробив повідомлення для всіх фінансово-банківських установ Рейху про незаконне перебування в обігу 100-злотових банкнот з датою емісії 1 серпня 1941 р., у яких серії та контрольні номери проставлені за допомогою друкарської машинки або «якимось іншим підручним способом». Іншою характерною особливістю цих банкнот є те, що вони були вирізані з друкарського листа вручну. При цьому неозброєним оком можна помітити нерівні краї. Імперський банк дав таке пояснення появи вказаних грошових знаків: «Банкноти 100 злотих, яких в даний час виник дефіцит, тільки-но повинні були ввести в обіг, однак існує підозра, що їх викрали з державної друкарні у Варшаві і вони не оплачені емісійним банком. Хто прийматиме банкноти цього зразка, буде нести кримінальну відповідальність» [15].

На цьому неприємності для окупантів не закінчилися. Через декілька днів імперський банк зробив нове застереження про незаконне перебування в обігу банкнот вартістю 20 і 500 злотих першої емісії, а також 1 та 50 злотих з датою емісії 1 серпня 1941 р., в яких серії та номери нанесено підручними засобами [16].

Викрадали також і 500-злотові банкноти, навіть ті, які були погашені 5-ма штамповими дірками (макулатурні) і йшли на переробку. Умільці заклеювали дірки частинами від інших банкнот і пускали їх в обіг [17].

Причини масового фальшування грошових знаків на території генерал-губернаторства окремі німецькі дослідники вбачають у надзвичайно низькому рівні життя населення, жорсткому нормуванні «споживчого кошика», інфляції, високих цінах на «чорному» ринку [18].

Від цього, на їх думку, страждала і продуктивність праці в оборонній галузі. Інспектор оборонної промисловості генерал-лейтенант вермахту Шіндлер, пояснюючи її низький рівень, доповідав генерал-губернатору Г.Франку про те, що польський робітник в оборонній галузі отримував середньомісячну заробітну плату 230 злотих. Після оплати за житло, в нього залишалося лише 150 злотих, за які він міг на «чорному» ринку купити лише 500 г масла [19].

Слід зазначити, що в умовах війни рідко який робітник чи дрібний

службовець на території Рейху отримував більше 100 рейхсмарок на місяць [20]. Без продовольчих карток та покупок на «чорному» ринку він не міг існувати.

Найбільш масовими підробками грошових знаків були фальшивки, виготовлені криміналітетом. Однак спеціалісти в галузі боністики виділяють з усієї маси фальшивих грошей таку групу бон, яка називається «підробки як засіб підпільної боротьби» [21].

Польський рух Опору, борючись з окупантами, розробив й успішно реалізовував плани організації масового фальшування окупаційної валюти, щоб таким способом нанести відчутну шкоду гітлерівцям. Керівництво польського підпілля чітко усвідомлювало, що для ведення тривалої підпільної боротьби потрібні значні кошти для придбання зброї, амуніції, медикаментів, продуктів харчування, які можна було частково здобути шляхом використання фальшивих грошей високої якості.

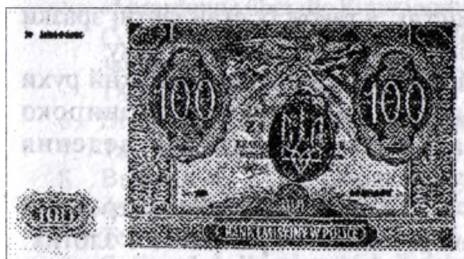
Водночас здобування готівки виключно «ексами» було надто небезпечною справою, оскільки окупанти обов'язково застосовували відплатні акції, систему заручництва, від чого страждало мирне населення.

Для реалізації своїх планів керівництво АК створило спеціальний підрозділ «PWB-17» («Podziemna Wytwornia Banknotów») – «Підпільна друкарня банкнот», який, за даними польського дослідника Л. Кокоцінського, налагодив виготовлення грошових знаків літографським способом [22].

Ця багатоходова операція була ретельно продумана й ефективно діяла продовж усієї окупації. Члени підпілля, працюючи в Польській друкарні цінних паперів, викрадали друкарські форми, папір, фарбу й інші компоненти для виготовлення грошей. Виготовивши певну суму грошей, підпільники приносили їх у друкарню, обмінювали на оригінали, а фальшивки списували як брак у макулатуру. Таким способом спецпідрозділ АК до кінця 1942 р. зумів акумулювати для потреб підпілля 18 млн злотих (9 млн рейхсмарок) [23].

Окрім того, АК провела складну та ризиковану операцію з переправлення до Лондона зразків окупаційних банкнот, фарб, паперу, проекти грошових знаків, які зберігались у Варшавській друкарні цінних паперів. Це дало змогу екзильному уряду за короткий термін організувати виготовлення фальшивих 500-злотових банкнот у приватній фірмі «Томас Деларуе» [24].

Як стверджував Л. Кокоцінський, виготовлені фальшиві банкноти за допомогою британських ВПС переправляли у генерал-

Окупаційна банкнота з надруківкою ОУН

губернаторство у заздалегідь підготовлені польським підпіллям місця парашутних скидів [25].

Операція з фальшивими банкнотами польським екзильним урядом та урядом Великобританії була настільки засекречена, що і в наш час отримати якусь додаткову інформацію неможливо. Тому

залишаються нез'ясованими обсяги емісії фальшивих злотих та ознаки, які відрізняють їх від справжніх грошей.

Польські дослідники Л. Кокоцінський та Ч. Мільчак погоджуються в одному: лондонські підробки були надзвичайно якісні і їх не могли без глибокої технічної експертизи розпізнати навіть фахівці.

Ч. Мільчак, вивчаючи фальшиві банкноти вартістю 500 злотих, дійшов до висновку, що їх серійний номер, як правило, починався з цифр 12 та 13. Для прикладу він продемонстрував банкноту серії «А» з номером 1284637 [26].

Однак методика Ч. Мільчака не може вважатися універсальною. Її вади наочно продемонстрував Л. Кокоцінський, який у своїй праці помістив справжню банкноту серії «А» з № 1281766, виготовлену в Петрикау [27].

Порівнюючи банкноту «А» 1284637 з банкнотою «А» 1281766, можна дійти до висновку, що вони справжні і виготовлені у Петрикау. Щоправда, Ч. Мільчак виявив ще одну більш переконливу ідентифікаційну ознаку лондонських підробок. В обрамленні 500-злогової банкноти під головою «гураля», зверху ліворуч, є сегмент орнаменту, який у справжніх знаків порожній, а у фальшивих – заповнений. Ця ознака, звичайно, заслуговує на увагу дослідників, однак і вона не може претендувати на універсальність. Адже виготовлені у Петрикау банкноти могли мати певні незначні відмінності від банкнот, надрукованих у Варшаві.

Таким чином, можна дійти до висновку, що в дослідженнях Ч. Мільчака та Л. Кокоцінського є певне раціональне зерно. Але щоб створити універсальну методику виявлення лондонських фальшивок, потрібні документальні матеріали, насамперед, про серії та номери банкнот, виготовлених у Варшаві, Петрикау,

Кракові, а можливо і в інших містах, а також їх стандартні зразки (Specimen), що зберігалися у банківських установах Рейху.

Під час Другої світової війни український та польський рухи Опору в особах ОУН-УПА та Армії Крайової широко використовували емісії краківських злотих для ведення антинацистської пропаганди.

В 1944 р. в Галичині і Закерзонні оунівці провели пропагандистську акцію з використанням краківських злотих. Номінали 10, 20, 50, 100 і 500 злотих 1940 р. та 1, 2, 5, 50 і 100 злотих 1941 р. були проштемпельовані печаткою із зображенням тризуба в овалі. Деякі колекціонери-боністи в США відводять цим бонам роль реквізиційних квитанцій [28].

У березні та серпні 1977 р. у «World coin news» було опубліковано зображення краківських злотих номіналами «5» і «50» з наддрукованим малюнком на маргінесі: у вигляді шибениці з повішеною свастикою, навколо якої напис: «DEUTSCHLAND LIEGT AN ALLEN FRONTEN» («Німеччина лежить на всіх фронтах») [29]. Дослідник П. Шатковський прокоментував ці зображення, вказавши, що такі наддруківки виготовляв спеціальний підрозділ АК, який займався антинацистською пропагандою [30].

Курсування краківських злотих закінчилось у січні 1945 р., коли Люблінський уряд декретом здійснив обмін окупаційної валюти на нові польські гроші. Фізичним особам дозволялось обміняти суму до 500 злотих у співвідношенні 1:1 [31].

Таким чином, численні випуски на території Галичини воєнних грошей, які використовувалися під час Другої світової війни для валютно-фінансового забезпечення військового та адміністративного персоналу Третього рейху, виступили матеріальним і пропагандистським знаряддям для українського та польського визвольних рухів Ці грошові знаки зможуть скласти один із нових напрямків української боністики.

Література

1. Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit...// Münzen und papiergeld, februar, 2004. – S. 129
2. Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotów polskich 1794-1976. – Wyd. III – Warszawa, 1977. – S. 142-143
3. Söllner G. Catalogo della Carta-monedra d'occupazione ed liberazione dei partegiani e dei campi di Prigonia (Seconda Guerra Mondiale). – Cesare Bobla. – Editore Asti, 1974. – P. 60-61.
4. Там само, С. 61.
5. Документ про заснування Краківського емісійного банку з назвою

- «Verordnung über die Emissionsbank in Polen vom 15 dezember 1939 (VOBl. des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete)» запозичено з книги Seidel K.-D. Die deutsche Geldgesetzgebung seit 1871 – München, 1973. – S. 238.
6. Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit..., S. 130.
 7. Там само, С. 130.
 8. Bronnert U. ...Und morgen die ganze Welt. Zum Geldwesen des von der deutschen Wehrmacht besetzten sowjetischen Gebiets 1941-1945 – Teil 1 // Muenzen und papiergeld. – 2002. – August. – S. 144.
 9. Suchanek A. Kupriewski A. Katalog Popularny Monet Polskich iz Polska związanych wybitych po roku 1915. – Gdansk. – S. 8, 12, 15, 17, 19.
 10. Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit..., S. 129.
 11. Там само, С. 131.
 12. Bronnert U. ...Und morgen die ganze Welt. Zum Geldwesen des von der deutschen Wehrmacht besetzten sowjetischen Gebiets 1941-1945..., S. 143; Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit..., S. 129-130.
 13. BA Berlin, R29/262, Mitteilung 743 der Deutschen Reichsbank vom 26 Februar 1944, wiedergegeben in TAO vom 3.03.1944.
 14. BA Berlin, R29/262, Mitteilung der Deutschen Reichsbank vom 12 april 1944, wiedergegeben in TAO vom 20.04.1944.
 15. BA Berlin, R29/262, Mitteilung der Deutschen Reichsbank vom 26 oktober 1944, wiedergegeben in TAO 94/44 vom 8.11.1944.
 16. BA Berlin, R29/262, Mitteilung der Deutschen Reichsbank vom 14 november 1944, wiedergegeben in TAO 97/44 vom 22.11.1944.
 17. Там само.
 18. Mehlhausen W. Falschgeld als waffeim zweiten weltkrieg // Der Geldschein sammler – 2001, september – S. 16.
 19. Там само, С. 16.
 20. Там само, С. 16.
 21. Там само, С. 15.
 22. Kokocinski L. Pieniandz papierowy na ziemiach polskich. – Warszawa, 1996 – S. 149.
 23. Там само, С. 150.
 24. Там само, С. 150.
 25. Там само, С. 150.
 26. Milczak C. Catalogue of Polish Banknotes 1916-1994. – Warsaw, 2000. – P. 148.
 27. Kokocinski L. Pieniandz papierowy na ziemiach polskich, S. 151
 28. Особистий архів Джона Семенюка (Бруклін, США).
 29. WORLD COIN NEWS, 1977, 29 march; WORLD COIN NEWS, 1977, 23 august.
 30. Szatkowski P. Reader's soapbox // WORLD COIN NEWS, 1977, 5 october
 31. Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit..., P. 133.